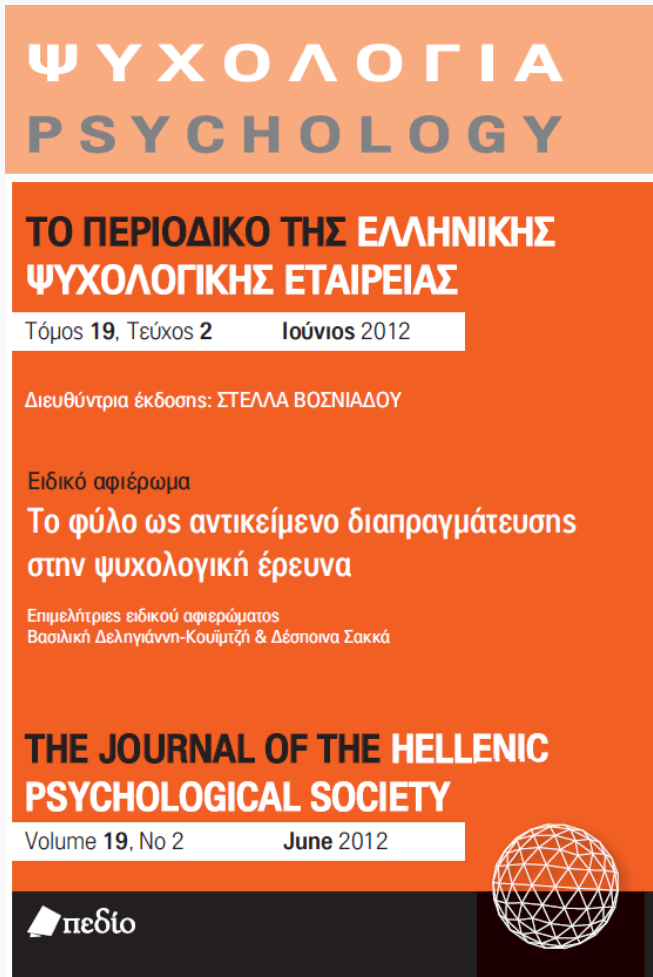

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 19, No 2 (2012)

A feminist multicultural approach to counselling psychology

Μαρία Μαλικιώση - Λοϊζου

doi: [10.12681/psy_hps.23618](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23618)

Copyright © 2020, Μαρία Μαλικιώση - Λοϊζου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Μαλικιώση - Λοϊζου Μ. (2020). A feminist multicultural approach to counselling psychology. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 19(2), 215–229. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23618

Η φεμινιστική πολυπολιτισμική προσέγγιση της συμβουλευτικής ψυχολογίας

ΜΑΡΙΑ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το φεμινιστικό πολυπολιτισμικό μοντέλο αποτελεί μια εξέλιξη της φεμινιστικής συμβουλευτικής προσέγγισης. Η φεμινιστική προσέγγιση της συμβουλευτικής ψυχολογίας, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα τις δεκαετίες του 1960 και 1970, έστρεψε την προσοχή της στις ατομικές επιλύσεις των ανθρώπινων προβλημάτων χωρίς να δίνει πάντα ιδιαίτερη έμφαση σε άλλους πολυπολιτισμικούς παράγοντες κατά τη θεραπεία. Με την αναγνώριση όμως της επίδρασης του πολυπολιτισμού στην ψυχική υγεία του ανθρώπου, η συμβουλευτική ψυχολογία άρχισε να δίνει μεγαλύτερη προσοχή στη σχέση ανάμεσα στο άτομο και το περιβάλλον του, και θεώρησε το πολιτισμικό περιβάλλον βασικό παράγοντα επιρροής στη διαμόρφωση της ταυτότητας αλλά και στη φύση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει. Στην αρχή, η πολυπολιτισμική αυτή διάσταση υπεισέρχονταν συχνά άνισα στη φεμινιστική θεραπεία. Πρόσφατα βλέπουμε όμως μια προσπάθεια σύνθεσης των δύο ρευμάτων και την ανάπτυξη μιας συνθετικής φεμινιστικής πολυπολιτισμικής θεραπευτικής προσέγγισης. Η εξέλιξη αυτή εδράζεται στη διαπίστωση ότι, ενώ στις παραδοσιακές θεραπείες η έμφαση είναι ενδοψυχική και υπάρχει η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για τον εαυτό του, οι νεότερες εξελίξεις στο χώρο της θεραπείας διαπιστώνουν ότι οι άνθρωποι δεν έχουν πάντα τις ίδιες ευκαιρίες και δεν μπορούν να είναι πάντα απόλυτα υπεύθυνοι για τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζουν, γιατί συχνά η όποια καταπίεση περιορίζει τις επιλογές και την ισχύ τους. Το άρθρο θα παρουσιάσει την εξέλιξη του μοντέλου, τα θεωρητικά ρεύματα, τις αρχές και τις τάσεις που ενίσχυσαν αυτή την εξέλιξη και την επίδρασή του στη θεραπευτική προσέγγιση.

Λέξεις-κλειδιά: Φεμινιστική πολυπολιτισμική συμβουλευτική, Κοινωνική δικαιοσύνη, Συμβουλευτική επάρκεια.

---

1. Διεύθυνση: Καθηγήτρια Συμβουλευτικής Ψυχολογίας, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Ναυαρίνου 13α, 106 80 Αθήνα. E-mail: mmalik@ecd.uoa.gr

1. Εισαγωγή

«Ο σημερινός κόσμος απαιτεί από τη συμβουλευτική ψυχολογία να αναγνωρίζει το παγκόσμιο πλαίσιο της εποχής μας, περιλαμβάνοντας και την αυξημένη αλληλεξάρτηση της ατομικής και της συλλογικής μας ζωής» (Marsella & Pedersen, 2004, σελ. 413). Στα βασικά προτερήματα της συμβουλευτικής ψυχολογίας συγκαταλέγεται και η έμφαση που έχει δώσει στο κοινωνικό φύλο και την κουλτούρα ως σημαντικούς και καθοριστικούς παράγοντες στην ανθρώπινη εξέλιξη. Αντανακλά την αφοσίωσή της στην κατανόηση του ρόλου του πολιτισμού, της φυλής, του φύλου, του επιπέδου λειτουργικότητας/δυσλειτουργικότητας του ανθρώπου, και πολλών άλλων παραγόντων στην εκπαίδευση, την έρευνα και την πρόληψη της συμβουλευτικής ψυχολογίας.

Η αφοσίωσή της αυτή δείχνει και την έμφαση που δίνει στη διάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Αναμφισβήτητα, κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες διαμορφώνουν την ποιότητα ζωής των ανθρώπων και καλούν για κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτό σημαίνει ενδιαφέρον για αμεροληψία, δικαιοσύνη, αυτοπροσδιορισμό, αλληλεξάρτηση και κοινωνική ευθύνη. «Η κοινωνική δικαιοσύνη σχετίζεται με τους τρόπους κατανομής των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων στους πολίτες μιας κοινωνίας» (Miller, 1999, σελ. 11). Βρίσκεται στην καρδιά του πολυπολιτισμού, γιατί ο ρατσισμός, ο σεξισμός και η ανθρωποφοβία είναι οι παράγοντες που ευθύνονται κυρίως για τις αδικίες που υφίστανται οι γυναίκες, οι ομοφυλόφιλοι, οι ηλικιωμένοι, οι ανάπηροι και τόσες άλλες μειονοτικές ομάδες. Οι διακρίσεις και οι προκαταλήψεις συνδέονται άμεσα με την ποιότητα ζωής των ανθρώπων.

Το πολυπολιτισμικό συμβουλευτικό κίνημα εδράζεται στις προσπάθειες ενίσχυσης της κοινωνικής δικαιοσύνης για όλες τις περιθωριακές και υποβαθμισμένες ομάδες ανθρώπων της κοινωνίας. Αυτό σημαίνει μεγαλύτερη προσοχή στην περιπλοκότητα της κοινωνίας και στα πολυπληθή ζητήματα που αναδύονται σε αυτήν, όπως το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η κοινωνική καταπίεση κ.ά., εξέτα-

ση των σχέσεων ισχύος και ιεραρχίας καθώς και των διπολικών κατηγοριών (άνδρας-γυναίκα, λευκός-μαύρος, νέος-γέρος). Η φεμινιστική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία μοιράζεται και συμπληρώνει αρκετές από τις αρχές της πολυπολιτισμικής και της διάστασης της κοινωνικής δικαιοσύνης της συμβουλευτικής.

2. Πολυπολιτισμική συμβουλευτική προσέγγιση

Τι είναι πολυπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία; Οι Sue και Torino, (2005, σελ. 6) την ορίζουν ως:

Ένα βοηθητικό ρόλο και μια διαδικασία που χρησιμοποιεί τρόπους και ορίζει σκοπούς σύμφωνα με τις εμπειρίες και τις πολιτισμικές αξίες των συμβουλευόμενων, αναγνωρίζει τις ταυτότητες του συμβουλευόμενου που περιλαμβάνουν ατομικές, ομαδικές και παγκόσμιες διαστάσεις, στη θεραπευτική διαδικασία συνηγορεί στη χρήση στρατηγικών και ρόλων παγκόσμιων αλλά και συγκεκριμένων για μια πολιτισμική ομάδα, και ισορροπεί τη σπουδαιότητα του ατομικισμού και της συλλογικότητας στην αξιολόγηση, τη διάγνωση και τη θεραπεία του συμβούλου και των συστημάτων του.

Η πολυπολιτισμική συμβουλευτική προσέγγιση στη δεκαετία του 1990 θεωρήθηκε η τέταρτη δύναμη στο επάγγελμα των συμβουλευτικών ψυχολόγων, ισότιμη ως προς τη συνάφεια και την επιρροή της με τις τρεις παραδοσιακές «δυνάμεις» την ψυχαναλυτική, τη συμπεριφοριστική και την ανθρωπιστική (Pedersen, 1990, 1991). Επηρεασμένη από τις εξελίξεις των φεμινιστικών κινήματων και των κινήματων για τα πολιτικά δικαιώματα, η πολυπολιτισμική προσέγγιση προσπάθησε εξ αρχής να λάβει υπόψη της την επίδραση διαφόρων παραγόντων του πολιτισμού στην ανθρώπινη λειτουργικότητα. Έδωσε έμφαση στην προώθηση της ψυχικής υγείας και στην πρόληψη, καθώς και στην ανάδειξη των προσόντων

και στην ενδυνάμωση της ανθεκτικότητας των ανθρώπων μέσα από το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας. Σημαντική υπήρξε η συνεισφορά των Sue, Ivey και Pedersen (1996) με την ανάπτυξη μιας πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής θεωρίας και θεραπείας (ΠΣΘ) (Multicultural Counselling and Therapy [MCT]), που φιλοδόξησε να αποτελέσει μια μεταθεωρία της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας, προσφέροντας ένα οργανωμένο πλαίσιο για την κατανόηση των ποικίλων θεραπευτικών προσεγγίσεων αλλά και τη συμβουλευτική προσέγγιση των πολιτισμικά διαφορετικών συμβουλευόμενων.

Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική Θεωρία και Θεραπεία (ΠΣΘ)

Έξι βασικές θεωρητικές προτάσεις στηρίζουν την πολυπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία (ΠΣΘ) των Sue, Ivey και Pedersen (1996) (βλ. επίσης Schwarzbaum, & Jones Thomas, 2008. Sue, & Sue, 2008):

- α. Η ΠΣΘ είναι μια μεταθεωρία της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας. Πρόκειται για μια θεωρία των θεωριών και προσφέρει ένα οργανωτικό πλαίσιο για την κατανόηση των ποικίλων βοηθητικών προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί. Υποστηρίζει ότι οι θεωρίες έχουν αναπτυχθεί μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο έχουν μια συγκεκριμένη κοσμοθεωρία και απευθύνονται στο συγκεκριμένο πληθυσμό για τον οποίο αναπτύχθηκαν. Ως εκ τούτου, σ' αυτές ενυπάρχει η μεροληψία. Η ΠΣΘ συνδέει και χρησιμοποιεί υλικό και από τις άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, το οποίο τη βοηθά στην εντοπισμό του προβλήματος και στην επίλυσή του. Καθ' όλη αυτή την πορεία το συμβουλευόμενο άτομο συμμετέχει ενεργά και ισότιμα. Άρα η ΠΣΘ αφορά μια διεύρυνση του ρόλου του ειδικού και των βοηθητικών του δεξιοτήτων που θεωρούνται κατάλληλες στη συμβουλευτική.
- β. Σύμβουλοι και συμβουλευόμενοι αναπτύσσουν τις ταυτότητές τους σε πολλαπλά πλαίσια εμπειριών (ατομικά, ομαδικά, παγκόσμια) και σε πολλαπλά επίπεδα (ατομικά, οικογενει-

ακά, κοινωνικά). Το σύνολο αυτών των εμπειριών και επιπέδων, καθώς και οι μεταξύ τους σχέσεις θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στη θεραπευτική συνάντηση. Παρά τις όποιες μεταξύ τους διαφορές, σύμβουλοι και συμβουλευόμενοι παρουσιάζουν επίσης αρκετές ομοιότητες. Είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη οι πολιτισμοί και των δύο πλευρών γιατί αναμφισβήτητα η ταυτότητα και οι αξίες τους επηρεάζουν τη συμβουλευτική σχέση. Άρα η ΠΣΘ απαιτεί από τους συμβαλλόμενους να λειτουργούν με συνέπεια και σύμφωνα με τις εμπειρίες και τις πολιτισμικές τους αξίες.

- γ. Η ανάπτυξη της πολιτισμικής ταυτότητας επηρεάζει τις στάσεις απέναντι στον εαυτό και τους άλλους (της ίδιας ομάδας, άλλων ομάδων, της κυρίαρχης ομάδας). Αυτό ισχύει και για τους συμβούλους και για τους συμβουλευόμενους. Οι στάσεις αυτές εκδηλώνονται γνωστικά, συναισθηματικά και συμπεριφορικά, και αλλάζουν προοδευτικά, επηρεαζόμενες όχι μόνο από πολιτισμικές μεταβλητές αλλά και από τη δυναμική των σχέσεων κυρίαρχου-κυριαρχούμενου ανάμεσα σε πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες. Οι σύμβουλοι πρέπει να είναι σε θέση να κατανοήσουν την εξέλιξη της ταυτότητας και τις ενδοομαδικές διαφορές, για να μπορέσουν να εργαστούν με συμβουλευόμενους σε αλλά και από διάφορα κοινωνικά πλαίσια. Επομένως η ΠΣΘ αναγνωρίζει ότι η ύπαρξη και η ταυτότητά μας έχουν ατομικές (μοναδικότητα), ομαδικές και παγκόσμιες διαστάσεις.
- δ. Η αποτελεσματικότητα της ΠΣΘ θα διευρυνθεί αν οι σύμβουλοι χρησιμοποιούν τρόπους προσέγγισης σύμφωνους με τις εμπειρίες και τις αξίες των συμβουλευόμενων. Καμιά προσέγγιση δεν μπορεί να είναι το ίδιο αποτελεσματική για όλους τους πληθυσμούς και για όλες τις περιπτώσεις. Ο τελικός σκοπός της εκπαίδευσης στην ΠΣΘ είναι η διεύρυνση και ο εμπλουτισμός του ρεπερτορίου βοηθητικών δεξιοτήτων που διαθέτουν οι σύμβουλοι, ανεξάρτητα από το θεωρητικό τους προσανατολισμό, έτσι ώστε να μπορούν να λειτουργούν

αποτελεσματικά σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια. Η ΠΣΘ ενημερώνει και διδάσκει παγκόσμιες αλλά και πολιτισμικά συγκεκριμένες στρατηγικές και παρεμβάσεις.

- ε. Οι σύμβουλοι θα πρέπει να μπορούν να λειτουργούν βοηθητικά υιοθετώντας ποικίλους ρόλους και να χρησιμοποιούν πολλαπλούς τρόπους παρέμβασης. Πέρα από την ατομική, πρόσωπο με πρόσωπο, θεραπευτική παρέμβαση, οι βοηθητικοί τους ρόλοι μπορεί να αφορούν μεγαλύτερες κοινωνικές μονάδες, παρεμβάσεις σε συστήματα και πρόληψη. Η ΠΣΘ σέβεται την ατομικότητα όσο και τη συλλογικότητα, που δίνει έμφαση στους δεσμούς με την οικογένεια, τα σημαντικά άλλα πρόσωπα, την κοινότητα και τον πολιτισμό.
- στ. Ο βασικός σκοπός της ΠΣΘ είναι η απελευθέρωση της συνείδησης. Οι συνήθειες σκοπού της συμβουλευτικής ήταν πάντα η αυτοπραγμάτωση, η αλλαγή της συμπεριφοράς και η κατανόηση των παρελθουσών εμπειριών στη σημερινή εικόνα του εαυτού. Η ΠΣΘ τονίζει πόσο σημαντικό είναι να διευρυνθεί η προσωπική, οικογενειακή, ομαδική και οργανωτική συνείδηση, έτσι ώστε οι συμβουλευόμενοι να αποκτήσουν επίγνωση της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση θεραπευτικών μεθόδων από διαφορετικούς πολιτισμούς. Επομένως ο στόχος της αλλαγής μέσω της συμβουλευτικής πρέπει να μπορεί, ανάλογα με την περίπτωση, να μετατοπίζεται από την προσωπική αλλαγή του συμβουλευόμενου στην αλλαγή των συστημάτων που τον περιβάλλουν (Sue & Sue, 2008).

Πολυπολιτισμική συμβουλευτική επάρκεια

Σύμφωνα με την πολυπολιτισμική συμβουλευτική θεραπεία και με τις προτάσεις που υποστηρίζει, οι συμβουλευτικοί ψυχολόγοι θα πρέπει να είναι ευαίσθητοποιημένοι και να έχουν: (α) επίγνωση των προσωπικών τους αξιών και πεποιθήσεων, και παράλληλα (β) να κατανοούν την κοσμοθεωρία του πολιτισμικά διαφορετικού, προκειμένου (γ) να αναπτύσσουν κατάλληλες στρατηγικές και τεχνικές παρέμβασης και να θεωρού-

νται διαπολιτισμικά επαρκείς. Η πολυπολιτισμική συμβουλευτική επάρκεια χαρακτηρίζεται από τη γνώση, την επίγνωση και τις δεξιότητες που συνδέονται με την ικανότητα του συμβούλου για εργασία με εθνικά και κοινωνικά διαφορετικούς πολιτισμούς και κοινωνίες (βλ. Nelson-Jones, 2009). Περιλαμβάνει ζητήματα αξιολόγησης, παρέμβασης, έρευνας και υπηρεσιών.

Οι βασικές αυτές θέσεις που προτείνει η πολυπολιτισμική συμβουλευτική θεραπευτική προσέγγιση τονίζουν την ισότιμη σχέση και την εργασιακή συμμαχία συμβούλων-συμβουλευόμενων, καθώς και την ανάγκη εναρμόνισης δεξιοτήτων και ατομικού, οικογενειακού και ευρύτερου πολιτισμικού πλαισίου. Η φεμινιστική θεραπευτική προσέγγιση προσφέρει ίσως το πληρέστερο πλαίσιο στο οποίο όλες αυτές οι προτάσεις μπορούν να βρουν εφαρμογή.

Όλα τα παραπάνω είναι ορθά σε θεωρητικό επίπεδο. Είναι όμως αρκετά; Στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής επάρκειας θα πρέπει να εξεταστούν και ζητήματα λεκτικής και μη λεκτικής επικοινωνίας ανάμεσα σε πολιτισμικά διαφορετικά άτομα. Η γλώσσα, αν είναι διαφορετική, θα αποτελέσει αναμφίβολα εμπόδιο στην αποτελεσματικότητα της συμβουλευτικής παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο. Προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση της συμβουλευτικής αποτελεί η ικανότητα κατανόησης θεραπειών-θεραπευόμενων, όχι μόνο γνωστικά αλλά και συναισθηματικά. Μόνο όταν οι ψυχοθεραπευτές μπορούν να κατανοήσουν τα βαθιά νοήματα που μπορεί να κρύβουν οι λέξεις ή οι εκφράσεις του διαφορετικού άλλου, θα υπάρξει ουσιαστική πρόοδος (Laungani, 2004).

Για την καλύτερη προετοιμασία των πολυπολιτισμικά επαρκών συμβούλων θα πρέπει να δίνεται έμφαση στα ιδιαίτερα και μοναδικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της χώρας προέλευσης των συμβουλευόμενων. Σε κάθε πολιτισμό υπάρχουν «-ημικά» (συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά) και «-ητικά» (παγκόσμια πολιτισμικά χαρακτηριστικά) στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην αποτελεσματική συμβουλευτική (Leong, & Blustein, 2000. Sue, & Sue, 2008). Τα «-ημικά» είναι εκείνα τα πολιτισμικά στοιχεία που

επιρεάζουν και τελικά διαμορφώνουν ένα μεγάλο φάσμα της ανθρώπινης εμπειρίας, όπως οι αξίες, η γλώσσα και τα νοήματα των λέξεων, οι μη λεκτικές εκφράσεις και συμπεριφορά, οι ορισμοί της φυσιολογικής και μη φυσιολογικής συμπεριφοράς, οι τρόποι με τους οποίους τα άτομα αναζητούν βοήθεια όταν αντιμετωπίζουν μια δυσκολία, τα πρότυπα των οικογενειακών και των διαπροσωπικών σχέσεων, η κοσμοθεωρία τους. Οι σύμβουλοι που κατανοούν τους τρόπους με τους οποίους η κοσμοθεωρία των συμβουλευόμενων επιρεάζει την κατάστασή τους, καθώς και το πώς αυτή συνδέεται με τους στόχους τους για τη συμβουλευτική βοήθεια, θα μπορέσουν να αναπτύξουν μια καλή και αποτελεσματική συμβουλευτική σχέση.

3. Κοινωνική δικαιοσύνη

Πρόσφατα δόθηκε έμφαση και σε μια άλλη διάσταση της επάρκειας των πολυπολιτισμικά ευαίσθητοποιημένων ψυχοθεραπευτών: στην ικανότητά τους να λειτουργούν ως ενεργοί φορείς αλλαγής στο ευρύ δίκτυο των κοινωνικοδομικών επιρροών που καθορίζουν την ανθρώπινη εμπειρία (Vera, & Spreight, 2003), προκειμένου να συμβάλουν στην απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης. Η όλη ιστορία και οι βασικές αξίες της συμβουλευτικής ψυχολογίας συμπίπτουν με την έννοια και τον προσανατολισμό της κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι συμβουλευτικοί ψυχολόγοι ήταν από τους πρώτους που ανέδειξαν τις κοινωνικές αδικίες που απορρέουν από την περιθωριοποίηση των μειονοτικών ομάδων και ενεργοποιήθηκαν για την άρση τους.

Πολυπολιτισμική συμβουλευτική επάρκεια δεν σημαίνει πλέον μόνο την ικανότητα αναγνώρισης της καταπίεσης, αλλά και την ικανότητα θέσπισης εναλλακτικών προσεγγίσεων που θα βοηθήσουν στην εξάλειψή της. Υπάρχει επομένως άμεση σύνδεση ανάμεσα στην πολυπολιτισμική συμβουλευτική θεραπευτική επάρκεια και στις αξίες που υποστηρίζει και για τις οποίες μάχεται η κοινωνική δικαιοσύνη (Sue, 2001. Warren, & Constantine, 2007).

Κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα η συμβουλευτική έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στη διάσταση της απόδοσης κοινωνικής δικαιοσύνης (Toporek, Gerstein, Fouad, Roysircar, & Israel, 2006). Μια από τις πρώτες ενδεικτικές αναφορές της αναγνώρισης των κοινωνικών αδικιών και της ανάγκης αντιμετώπισής τους από τη συμβουλευτική ψυχολογία είχε ήδη εμφανιστεί το 1936 στο βιβλίο των Patterson, Darley και Elliott, στο οποίο τονιζόταν ότι τα ατομικά προβλήματα είναι αδύνατον να λυθούν αν δεν αλλάξει το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά εμφανίζονται. Είναι πολύ συχνές οι περιπτώσεις όπου ακόμη και οι καλύτερες προσπάθειες συμβουλευτικής στήριξης δεν αρκούν για να επιλύσουν τα προβλήματα των ανθρώπων. Το κοινωνικό πλαίσιο των αστέγων, των φτωχών και άλλων περιθωριοποιημένων ομάδων μπορεί να τους αφήσει εκτεθειμένους σε αφόρητες καταστάσεις. Σε τέτοιες περιπτώσεις δεν αρκούν οι παραδοσιακές συμβουλευτικές προσεγγίσεις, αλλά χρειάζεται να εξεταστούν και να αντιμετωπιστούν οι εξωτερικοί στρεσογόνοι παράγοντες που προκαλούν το πρόβλημα.

Η κοινωνική δικαιοσύνη θεωρείται η πέμπτη δύναμη στη συμβουλευτική (Ratts, D'Andrea, & Arrendodo, 2004), γιατί πέρα από την ευαίσθητοποίηση και το σεβασμό της στη διαφορετικότητα, αναγνωρίζει και τον αντίκτυπο της έλλειψης προνομίων και της καταπίεσης των μειονοτικών ομάδων στην ψυχική τους υγεία (Pieterse, Evans, Risner-Butner, Collins, & Mason, 2009). Ως εκ τούτου δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην αντιμετώπιση της καταπίεσης και της περιθωριοποίησης, και καλεί τους συμβουλευτικούς ψυχολόγους να γίνουν φορείς κοινωνικής αλλαγής.

Ο πιο σαφής ίσως ορισμός της σύνδεσης της κοινωνικής δικαιοσύνης με τη συμβουλευτική ψυχολογία μπορεί να είναι ο εξής: «η επαγγελματική δράση που έχει στόχο την αλλαγή των κοινωνικών αξιών, δομών, πολιτικής και πρακτικών έτσι ώστε οι μειονεκτούσες και περιθωριοποιημένες ομάδες να αποκτήσουν καλύτερη πρόσβαση στους παράγοντες αυτού του αυτοπροσδιορισμού τους» (Goodman, Liang, Helms, et al., 2004, σελ. 795).

Οι σύμβουλοι που θα λειτουργήσουν ως φορείς κοινωνικής δικαιοσύνης θα πρέπει να είναι

έτοιμοι να αμφισβητήσουν τους θεσμικούς φραγμούς ή τις πολιτικές που αναχαιτίζουν την ποιότητα ζωής των συμβουλευόμενων τους. Η δραστηριοποίησή τους μπορεί να στραφεί: (α) στην ενδυνάμωση των θεραπευόμενων τους προκειμένου να γίνουν οι ίδιοι φορείς αλλαγών (β) στη δική τους λειτουργία ως συνηγόρων των θεραπευόμενων τους, συναλλασσόμενοι απευθείας με τα θεσμικά πλαίσια ή τους νομοθέτες (γ) στην έμμεση συνηγορία τους για κοινωνική δικαιοσύνη, με την κατάλληλη παροχή εκπαίδευσης στους επαγγελματίες που θα εργαστούν με τις περιθωριοποιημένες ομάδες (Spreight, & Vera, 2008).

Η ένταξη της διάστασης της κοινωνικής δικαιοσύνης, της κοινοτικής ψυχολογίας και της κριτικής ψυχολογίας στην πολυπολιτισμική προσέγγιση άνοιξε νέους δρόμους και αύξησε τη σπουδαιότητά της (Schwarzbaum, & Jones Thomas, 2008).

4. Φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση

Η φεμινιστική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία έχει τις ρίζες της στις θεωρίες και τη φιλοσοφία του γυναικείου κινήματος, και αρχικά στόχευε στην άρση της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης που υφίσταντο οι γυναίκες στους περισσότερους πολιτισμούς. Έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής και αποδεκτή τη δεκαετία του 1970, όταν οι παραδοσιακές ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις επικρίθηκαν για το γεγονός ότι αδυνατούσαν να καλύψουν τις ψυχολογικές ανάγκες των γυναικών (Gannon, 1982). Τα τελευταία χρόνια το φεμινιστικό κίνημα ενδιαφέρεται επίσης για όλες τις περιθωριοποιημένες μειονοτικές ομάδες που βιώνουν εκμετάλλευση και καταπίεση.

Η ουσία της φεμινιστικής φιλοσοφίας στηρίζεται στην υπόθεση ότι η ιδεολογία, η κοινωνική δομή και η συμπεριφορά είναι στοιχεία αλληλένδετα (Cammaert, & Larsen, 1988). Για το λόγο αυτό, στη φεμινιστική ψυχοθεραπεία οι συναισθηματικές δυσκολίες θεωρούνται απόρροια εξωτερικών αλλά και εσωτερικών προβλημάτων, τονίζεται δε ότι οι συμπεριφορές είναι συμπτώματα περισσότερο καταπίεσης παρά ασθένειας (Rosewater, 1988). Η

φεμινιστική ψυχοθεραπεία αναγνωρίζει ότι η ψυχική υγεία δεν μπορεί να βελτιωθεί αποτελεσματικά μόνο μέσω της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας, αλλά και με αποτελεσματικές δομικές αλλαγές της κοινωνίας. Αυτοδίκαια λοιπόν εμπίπτει στο χώρο της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Για να είναι οι ειδικοί σε θέση να ασχοληθούν με τη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση, θα πρέπει να γνωρίζουν και να καταλαβαίνουν όλο το πλαίσιο των εμπειριών και της εξέλιξης των συμβουλευόμενων καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους (Μαλικιώση-Λοΐζου, 2010). Το κοινωνικό φύλο, η εθνότητα, ο πολιτισμός, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, το επάγγελμα, τα φυσικά χαρακτηριστικά και ικανότητες και ο θρησκευτικός προσανατολισμός, τα οποία αποτελούν παράγοντες που καθορίζουν την ταυτότητα του κάθε ατόμου, πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στις συμβουλευτικές παρεμβάσεις. Λαβαίνοντας υπόψη όσο το δυνατόν περισσότερους από αυτούς τους παράγοντες, οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές μπορούν να αποφασίζουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να στρέψουν τη συμβουλευτική τους βοήθεια.

Η φεμινιστική ψυχολογία έχει επικεντρωθεί στο φύλο, ακριβώς όπως η πολυπολιτισμική θεωρία έχει επικεντρωθεί στον πολιτισμό. Από μια άποψη, η φεμινιστική ψυχολογία ταυτίζεται με την πολυπολιτισμική, αφού έχουν πολλές κοινές αρχές (π.χ. ισοτιμία στις σχέσεις, εναντίωση στην καταπίεση, δέσμευση για κοινωνική αλλαγή). Έτσι, ο στόχος της είναι όχι μόνο η ενίσχυση της θέσης των γυναικών αλλά και όλων των κοινωνικά καταπιεσμένων ομάδων (Worrell, & Remer, 2003).

Βασικές αρχές της φεμινιστικής συμβουλευτικής προσέγγισης

Μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποιες βασικές αρχές που χαρακτηρίζουν όλες τις προσεγγίσεις της φεμινιστικής συμβουλευτικής και οι οποίες συμπληρώνουν την πολυπολιτισμική συμβουλευτική. Οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές ακολουθούν αυτές τις αρχές με στόχο την ενίσχυση της επίγνωσης που πρέπει να έχουν οι άνθρωποι

για όλες τις κοινωνικές τους ταυτότητες και την ενίσχυση της ψυχικής τους ανθεκτικότητας και ευημερίας, τα οποία με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στην ενδυνάμωση των ατόμων ως οντοτήτων.

α. *Το προσωπικό είναι και πολιτικό.* «Το προσωπικό είναι πολιτικό», το γεγονός δηλαδή ότι οι προσωπικές εμπειρίες εντάσσονται σε ένα πολιτικό πλαίσιο και μια πολιτική πραγματικότητα αποτελεί τη βάση των φεμινιστικών προσεγγίσεων της συμβουλευτικής ψυχολογίας ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60 (Morrow, & Hawkhurst, 1998). Η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση τονίζει ότι η κύρια πηγή των αρνητικών εμπειριών και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες είναι προϊόν της αλληλεπίδρασης του εσωτερικού ψυχικού τους κόσμου και του εξωτερικού κοινωνικού, άρα είναι πολιτική (Gilbert, 1980. Walker, 1990).

β. *Η προσωπική ταυτότητα και οι κοινωνικές ταυτότητες είναι αλληλένδετες.* Η προσωπική ταυτότητα του κάθε ανθρώπου συνδέεται και προκύπτει από όλους τους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνει ως απόρροια της κοινωνικοποίησης του. Στόχος της φεμινιστικής συμβουλευτικής είναι η αναγνώριση από τα συμβουλευόμενα άτομα όλων των κοινωνικών τους ταυτοτήτων και η συνειδητοποίηση ότι αυτές αποτελούν μέρος της προσωπικής τους ταυτότητας. Από εκεί και πέρα, μέσα από συζητήσεις που στοχεύουν στην ανεύρεση του προσωπικού νοήματος που έχει καθεμιά από αυτές τις ταυτότητες, θα πρέπει να καταλάβουν τον αντίκτυπό τους στην ταυτότητα και την αυτοεικόνα τους (Worrell, & Remer, 2003).

γ. *Δέσμευση για κοινωνική αλλαγή.* Σύμφωνα με αυτή την αρχή, η φεμινιστική συμβουλευτική δεν πρέπει να στοχεύει μόνο στη βελτίωση της ψυχολογικής κατάστασης της γυναίκας ή του άνδρα, αλλά να δεσμευτεί και να παλέψει για την ευρύτερη κοινωνική αλλαγή (Tindall, Robinson, & Kagan, 2010). Γνωρίζουμε καλά ότι οποιαδήποτε προσπάθεια βελτίωσης της θέσης των συμβουλευόμενων δεν μπορεί να

έχει τα αποτελέσματα που επιθυμούμε αν δεν υποστηρίζεται και από το περιβάλλον τους. Κατά τον ίδιο τρόπο, προκειμένου να δημιουργηθεί μια μη σεξιστική κοινωνία η οποία θα είναι απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και καταπίεση, θα πρέπει να υπάρχει η δέσμευση των φεμινιστών συμβούλων και συμβουλευόμενων ότι θα δραστηριοποιηθούν προκειμένου βοηθήσουν να επέλθει αυτή η κοινωνική αλλαγή. Για να ενεργοποιηθούν σύμβουλοι και συμβουλευόμενοι προς αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει να έχει προηγηθεί η συνειδητοποίηση της αρχής ότι «το προσωπικό είναι και πολιτικό».

δ. *Ισότητα σχέσεις.* Η αρχή αυτή αναφέρεται στην πεποίθηση ότι οι σχέσεις ιεραρχίας και η ιεραρχική κατανομή της ισχύος είναι ανάρμοστες. Στο χώρο της φεμινιστικής συμβουλευτικής δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση συμβούλου-συμβουλευόμενου, η οποία πρέπει να είναι ισότιμη γιατί και οι δύο έχουν την ίδια αξία ως άτομα. Στη φεμινιστική συμβουλευτική, η συμβουλευτική σχέση χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο σεβασμό, φροντίδα, ενσυναίσθηση και συνεργασία, παράγοντες που συμβάλλουν στη δημιουργία ενός υποστηρικτικού θεραπευτικού περιβάλλοντος, όπου τα συμβουλευόμενα άτομα μπορούν να εμπιστευθούν τον εαυτό τους και να ενισχυθούν στην προσπάθειά τους να επιφέρουν την αλλαγή στα ίδια και στην κοινωνία.

ε. *Εκτίμηση της γυναικείας εμπειρίας και έκφρασης.* Η αρχή αυτή υπαγορεύει ότι οι εμπειρίες που έχει βιώσει μια γυναίκα θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στη συμβουλευτική προσέγγιση και να μην υποβιβάζονται ή να αγνοούνται υποτασόμενες στους ανδροκρατικούς ορισμούς της γυναικείας υπόστασης. Οι γυναίκες πρέπει να ενθαρρύνονται να αυτοπροσδιορίζονται εμπιστευόμενες τις προσωπικές τους εμπειρίες. Μέσα από μια τέτοια διαδικασία θα μάθουν σιγά σιγά να εκτιμούν χαρακτηριστικά τους που πριν υποτιμούσαν, να φροντίζουν τον εαυτό τους και να εμπιστεύονται τη διαίσθησή τους. Η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση στοχεύει να τις

εμπυχώσει ώστε να αγαπήσουν και να εκτιμήσουν αυτό που είναι.

στ. *Αναγνώριση όλων των τύπων καταπίεσης.* Η καταπίεση, σε όλες τις μορφές της, επηρεάζει σημαντικά όχι μόνο τις πεπειθήσεις αλλά και κάθε τύπο ισχύος και κοινωνικής οργάνωσης. Στη φεμινιστική συμβουλευτική αναδεικνύεται η επίδραση της κοινωνικής καταπίεσης στην ψυχοπαθολογία (Comas-Díaz, & Greene, 1994. Helms, & Cook, 1999).

ζ. *Η έννοια της ισχύος.* Καλούμενη να αντιμετωπίσει το θέμα της καταπίεσης η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση έδωσε μεγάλη έμφαση στο θέμα της ισχύος στις ανθρώπινες σχέσεις. Η ισχύς είναι μια πολυεπίπεδη έννοια, την οποία η φεμινιστική συμβουλευτική προσεγγίζει τόσο στο επίπεδο της συμβουλευτικής σχέσης όσο και στο διαπροσωπικό, οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο. Προσπαθεί να αναγνωρίσει διάφορες πηγές και εκφάνσεις ισχύος και έλλειψης ισχύος, και να βοηθήσει τα συμβουλευόμενα άτομα να αναγνωρίσουν τις δυνατότητες που διαθέτουν για απόκτηση προσωπικής και κοινωνικής ισχύος (Tindall, Robinson, & Kagan, 2010). Η ανάλυση της έννοιας αυτής αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη φεμινιστική πολυπολιτισμική συμβουλευτική γιατί παρέχει ένα πλαίσιο κατανόησης της δυναμικής της καταπίεσης.

Αν εξετάσουμε εκ παραλλήλου τις προτάσεις της πολυπολιτισμικής και της φεμινιστικής συμβουλευτικής προσέγγισης θα διαπιστώσουμε ότι ουσιαστικά πρεσβεύουν και υποστηρίζουν παρόμοιες αρχές και αξίες. Η πολυπολιτισμική προσέγγιση, η οποία επέδειξε εξαρχής ευαισθητοποίηση και σεβασμό για τις διαφορετικές φυλετικές ομάδες, σύντομα περιέλαβε στη μελέτη της και άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Αρχικά και αυτή εστίασε την προσοχή της στις ομάδες αυτογνωσίας, όπως και η φεμινιστική προσέγγιση, ενώ αργότερα έστρεψε την προσοχή της σε παράγοντες του περιβάλλοντος που επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ειδικά έδωσε έμφαση σε περιβαλλοντικούς παράγοντες που δημιουργούν καταπίεση και έχουν ως αποτέλεσμα την έλλειψη ισχύος.

5. Φεμινιστική πολυπολιτισμική συμβουλευτική θεραπευτική προσέγγιση

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, υπάρχει μια παράλληλη εξέλιξη της πολυπολιτισμικής και της φεμινιστικής συμβουλευτικής προσέγγισης. Και οι δύο γεννήθηκαν μέσα από κοινωνικά και πολιτικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 και αμφισβήτησαν το status quo στο επάγγελμα των συμβούλων ψυχοθεραπευτών (Reynolds, & Constantine, 2004), το οποίο αντανάκλασε τις φυλετικές και σεξιστικές προκαταλήψεις της κοινωνίας. Την κατανόηση και τη βοήθεια για την αντιμετώπιση των ενδοψυχικών προβλημάτων συμπλήρωσε η έμφαση στους περιβαλλοντικούς εκείνους παράγοντες που είναι σημαντικοί για την κατανόηση του κόσμου, των προβλημάτων και των εφοδίων που διαθέτουν οι άνθρωποι.

Η εφαρμογή της φεμινιστικής πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής παρέμβασης στοχεύει στην αφύπνιση της συνείδησης, στην ανάπτυξη μιας κριτικής επίγνωσης που οδηγεί στη βαθύτερη κατανόηση του κόσμου και των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που επενεργούν σ' αυτόν, στην ανάλυση σχέσεων ισχύος τόσο στη συμβουλευτική σχέση όσο και στη ζωή του συμβουλευόμενου ατόμου, καθώς και στην ανάληψη κοινωνικής και πολιτικής δράσης μέσα από την ενδυνάμωσή του.

Εξέλιξη της φεμινιστικής πολυπολιτισμικής προσέγγισης

Τη δεκαετία του 1980 η φεμινιστική προσέγγιση έθεσε υπό αμφισβήτηση τη θεραπευτική προσέγγιση που ακολουθούσε η ψυχολογία σε σχέση με το κοινωνικό φύλο, την κοινωνικοποίηση και τις διακρίσεις βάσει του φύλου (Rosewater, & Walker, 1985). Διατυπώθηκε η κριτική άποψη ότι η φεμινιστική προσέγγιση δεν αντιμετωπίζει την ποικιλία των γυναικών εμπειριών (Russo, & Vaz, 2001). Τα επιχειρήματα αφορούσαν τις διαφορές τάξης, εθνότητας, ισχύος και άλλων σχετικών παραγόντων μέσα στην κοινωνία, καθώς και τις διαφορές ανάμεσα σε κοινωνίες.

Η πολυπολιτισμική προσέγγιση έστρεψε και αυτή την προσοχή της σε ζητήματα σεξουαλικού

προσανατολισμού, ικανοτήτων και ηλικίας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε φυλετικές και εθνικές εμπειρίες (Sue, Ivey, & Pedersen, 1996). Κατ' αυτό τον τρόπο επήλθε κάποια σύγκλιση ανάμεσα στις συμβουλευτικές προσεγγίσεις των δύο αυτών θεωρητικών και θεραπευτικών ρευμάτων, οπότε σήμερα μπορούμε να μιλάμε για μια φεμινιστική πολυπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική ψυχολογία (βλ. και Ψάλτη, 2010).

Συγκλίσεις πολυπολιτισμικής και φεμινιστικής προσέγγισης

Τόσο η πολυπολιτισμική όσο και η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση υποστηρίζουν την ισότιμη σχέση συμβούλων-συμβουλευόμενων και επιδιώκουν την ενδυνάμωση των συμβουλευόμενων ατόμων προκειμένου αυτά να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν την κοινωνική καταπίεση και να θεραπευτούν μέσα σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον όπου η έμφαση της θεραπείας θα αφορά κυρίως την ενδυνάμωσή τους.

Επιπλέον, την πολυπολιτισμική και τη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση απασχολούν κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, τα οποία πιστεύουν ότι αποτελούν πηγή ψυχοπαθολογίας (Remer, 2008). Το «προσωπικό είναι πολιτικό», διακήρυτταν οι φεμινιστές, και την ίδια άποψη ασπάζεται και η πολυπολιτισμική προσέγγιση. Η εστία της παθολογίας δεν αναζητείται πλέον μέσα στο άτομο, αλλά στο κοινωνικό περιβάλλον.

Και οι δύο προσεγγίσεις επίσης απορρίπτουν το ιατρικό μοντέλο θεραπείας, προσανατολίζονται προς την υγεία και όχι στην παθολογία, και επιδιώκουν την ευημερία του ανθρώπου μέσα από τον σεβασμό και την κατανόηση. Δεδομένου ότι οι αξίες και οι απόψεις που πρεσβεύουν είναι ίδιες, θα μπορούσαν να συνεργαστούν και να ενταχθούν η μια στην άλλη. Το μεγαλύτερο εμπόδιο που πρέπει να ξεπεράσουν είναι η επίλυση της αντίφασης ανάμεσα στην πολυπολιτισμική υπόσχεση για σεβασμό στη διαφορετικότητα των πολιτισμικών αξιών και στην πίστη στη φεμινιστική αξία ότι η υποταγή των γυναικών στους άνδρες είναι κάτι που πρέπει να ξεπεραστεί. Πώς μπορεί να επιτευχθεί η ενδυνάμωση των γυναικών, έτσι

ώστε να γίνουν διεκδικητικές, όταν οι θρησκευτικές και πολιτισμικές τους πεποιθήσεις τους διδάσκουν το αντίθετο; Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να υπερισχύσουν οι πολιτισμικές ή οι φεμινιστικές πεποιθήσεις, και με ποια κριτήρια;

Σταδιακά οι αρχές της φεμινιστικής και της πολυπολιτισμικής προσέγγισης άρχισαν να συνδυάζονται μεταξύ τους, διαμορφώνοντας μια συμβουλευτική θεραπευτική προσέγγιση στην οποία σύμβουλοι και συμβουλευόμενοι αναλύουν τις δυναμικές της ισχύος σε διαπροσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, και τους τρόπους με τους οποίους τα διάφορα στοιχεία της ταυτότητας και της θέσης των συμβουλευόμενων (κοινωνικό φύλο, φυλή, εθνότητα, ηλικία, κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, θρησκεία, φυσικά χαρακτηριστικά, ικανότητες κ.τ.λ.) επηρεάζουν αυτές τις δυναμικές της ισχύος (Morrow, Hawxhurst, Montes de Vegas, Abousleman, & Casta eda, 2006).

Το κοινωνικό πλαίσιο και η καταπίεση αποτελούν καίριες έννοιες στη φεμινιστική και στην πολυπολιτισμική προσέγγιση. Το κομμάτι που έλειπε από την παραδοσιακή συμβουλευτική ψυχοθεραπεία, το οποίο η φεμινιστική πολυπολιτισμική προσέγγιση επιχειρεί να καλύψει, είναι η ενασχόληση και με άλλες διαστάσεις της πολιτισμικής διαφορετικότητας πέρα από το φύλο. Το νέο αυτό κίνημα στρέφεται πλέον προς τα δικαιώματα και επιδιώκει την ισότιμη μεταχείριση πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων και την εξάλειψη των σχέσεων κυρίαρχου-υποτελή στην κοινωνία.

Αρχές φεμινιστικής πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής

Συνδυάζοντας τις πεποιθήσεις της πολυπολιτισμικής και της φεμινιστικής προσέγγισης, η φεμινιστική πολυπολιτισμική συμβουλευτική προσέγγιση υιοθετεί τις αξίες της ενδυνάμωσης, της βέλτιστης λειτουργικότητας, της κατανόησης του ανθρώπου εντός του πλαισίου που τον περιβάλλει και της πρόληψης (Whalen, Fowler-Lese, Barber, Williams, Judge, Nilsson, & Kozue Shibazaki, 2004). Η λειτουργία της βασίζεται στις παρακάτω αρχές (Ivey, Bradford Ivey, & Simek-Morgan, 1997. Williams, & Barber, 2004):

- α. *Ισότητα σχέσεις*. Σημαντική εδώ είναι η έννοια της ισχύος και της κοινωνικής ευθύνης, που απουσίαζε από τις παραδοσιακές θεραπευτικές προσεγγίσεις, και η οποία έχει στόχο την ενδυνάμωση. Η ισχύς συνδέεται συνήθως με το φύλο, γιατί οι άνδρες στις περισσότερες κοινωνίες παραμένουν το ισχυρό φύλο. Η ισχύς όμως συνδέεται και με άλλες κοινωνικές ομάδες. Σε όλες τις κοινωνίες υπάρχουν κυρίαρχες ομάδες που ελέγχουν πολλούς από τους κοινωνικούς θεσμούς. Αυτός ο έλεγχος οδηγεί αναπόφευκτα στην καταπίεση των λιγότερο ισχυρών ομάδων. Η φεμινιστική πολυπολιτισμική συμβουλευτική προσέγγιση υποστηρίζει την ισότιμη κατανομή ισχύος, εναντιώνεται στην κυριαρχία οποιασδήποτε ομάδας και μεταφέρει την αρχή αυτή και στη συμβουλευτική σχέση. Σύμβουλοι και συμβουλευόμενοι μοιράζονται την ισχύ σε μια σχέση αμοιβαιότητας (Morrow, & Hawxhurst, 1998. Miller, & Stiver, 1997. Tindall, Robinson, & Kagan, 2010).
- β. *Πλουραλισμός*. Η φεμινιστική πολυπολιτισμική συμβουλευτική προσέγγιση υποστηρίζει τη διαφορετικότητα και το σεβασμό για τον άλλο. Το ζήτημα της ισχύος είναι και εδώ σημαντικό, με την έννοια ότι δεν μπορεί να καλλιεργηθεί ο σεβασμός στη διαφορετικότητα όταν υπάρχουν ομάδες ανθρώπων που καταπιέζονται. Η έννοια του πλουραλισμού όμως έχει και άλλες εφαρμογές στη φεμινιστική πολυπολιτισμική συμβουλευτική. Σε πρόσφατο άρθρο τους οι Cooper και McLeod (2007) μιλούν για ένα «πλουραλιστικό πλαίσιο συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας», στο οποίο γίνεται η χρήση ποικίλων εννοιών, τεχνικών και παρεμβάσεων από διάφορες θεραπευτικές προσεγγίσεις. Επειδή οι ψυχολογικές δυσκολίες μπορεί να προέρχονται από διάφορες πηγές, σαφώς δεν μπορεί να υπάρξει μόνο μια κατάλληλη θεραπευτική προσέγγιση για την ποικιλία των ανθρώπινων καταστάσεων. Η ανθρώπινη διαφορετικότητα προβάλλει διαφορετικές ανάγκες και καλεί για διαφορετικές αντιμετώπισεις από την συμβουλευτική ψυχοθεραπεία. Η πλουραλιστική συμβουλευτική προσέγγιση σέβεται τις διαφορετικές απόψεις, ανάγκες και κοσμοθεωρίες.
- γ. *Έμφαση σε εξωτερικούς παράγοντες*. Η φεμινιστική αλλά και η πολυπολιτισμική προσέγγιση τονίζουν την ιδιαίτερη σημασία που πρέπει να δοθεί στους εξωτερικούς παράγοντες καταπίεσης, πέρα από τις εσωτερικές διεργασίες. Ο πολιτισμός και το πλαίσιο που περιβάλλει το συμβουλευόμενο άτομο αποτελούν ισχυρές δυνάμεις οι οποίες επηρεάζουν την ψυχολογική του εξέλιξη, γι' αυτό και πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στη συμβουλευτική. Μια συμπεριφορά που μπορεί να αξιολογείται ως δυσπροσαρμοστική σε μια κοινωνία και σε ένα πολιτισμό, μπορεί να είναι απόλυτα προσαρμοστική αν αξιολογηθεί σύμφωνα με το πλαίσιο του πολιτισμού που την δημιουργήσε.
- δ. *Αξιοποίηση κοινοτικών πόρων*. Η πολυπολιτισμική φεμινιστική συμβουλευτική τονίζει ότι η θεραπεία δεν ολοκληρώνεται και η κοινωνική αλλαγή δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν υπάρξει ευρύτερο κοινωνικό δίκτυο υποστήριξης μέσα από την παραπομπή των συμβουλευομένων σε σχετικές τοπικές υπηρεσίες., Επισημαίνει την έμφαση που πρέπει να δοθεί στην αλλαγή του δικτύου των κοινωνικοδομικών επιρροών οι οποίες καθορίζουν την ανθρώπινη εμπειρία προκειμένου να συμβάλουν στην απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης.
- ε. *Ενεργητική, συμμετοχική συμβουλευτική*. Πέρα από την ενεργητική ακρόαση και την αντανάκλαση συναισθημάτων, είναι εξίσου σημαντικό οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές να φέρνουν τα συμβουλευόμενα άτομα αντιμέτωπα με την ασυμφωνία ανάμεσα σε αυτά που τα ίδια πρεσβεύουν και σε εκείνα που η κοινωνία θεωρεί σημαντικά, προκειμένου να διευκολυνθούν στην απόκτηση της αυτογνωσίας τους. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί μέσα από το διάλογο και την ενεργητική συμμετοχή των εμπλεκομένων. Μια συνεργατική βοηθητική σχέση στηρίζεται στην πεποίθηση ότι πρέπει να υπάρχει ορθή επικοινωνία και αμοιβαία κατανόηση, και ότι και οι δύο πλευρές θα συνεργαστούν για την επίτευξη των ίδιων στό-

χων μέσα από το πρίσμα της φεμινιστικής βοηθητικής διαδικασίας

στ. *Παροχή πληροφόρησης.* Μέρος της συμβουλευτικής θεραπείας θεωρείται και η παροχή πληροφόρησης σχετικά με τους κοινωνικοπολιτικούς και ιστορικούς παράγοντες που έχουν οδηγήσει στο ρατσισμό και την περιθωριοποίηση ατόμων και ομάδων, έτσι ώστε τα συμβουλευόμενα άτομα να κατανοήσουν πώς έφθασαν στην παρούσα θέση τους και να υιοθετήσουν συγκεκριμένους τρόπους αντίδρασης σε διάφορες καταστάσεις. Η εκπαιδευτική διάσταση είναι κεντρική στη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση.

ζ. *Προσωπική επικύρωση.* Ένας από τους στόχους της φεμινιστικής πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής προσέγγισης είναι η επικύρωση της αξίας της προσωπικής και πολιτισμικής κληρονομιάς που φέρει μαζί του κάθε άνθρωπος.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω και σε σχέση με τη συμβουλευτική που χρειάζεται να ασκήσει στην προσπάθειά της να κατανοήσει τα προβλήματα των συμβουλευόμενων, η φεμινιστική πολυπολιτισμική προσέγγιση θα πρέπει να λάβει υπόψη τα εξής (Sinacore-Guinn, 1995): (1) *πολιτισμικά συστήματα και δομές*, όπως είναι η τοπική κοινωνία, η οικογένεια, το σχολείο, ο τρόπος και το ύφος των αλληλεπιδράσεων (2) *πολιτισμικές αξίες* με προσανατολισμό στο χρόνο, στη δραστηριότητα, στις σχέσεις ατόμου-φύσης, καθώς και στη βασική φύση του ανθρώπου (φύσει καλός ή φύσει κακός) (3) *την κοινωνικοποίηση του φύλου*, δηλαδή τι θεωρείται πρόπον και αποδεκτό για άνδρες και για γυναίκες στην κοινωνία του θεραπευόμενου ατόμου και πώς παθολογικοποιείται η συμπεριφορά του κοινωνικού φύλου σ' αυτήν (4) *το τραύμα*, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται το ψυχικό τραύμα στο εκάστοτε κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο.

Στόχοι και παρεμβάσεις της φεμινιστικής πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής

Οι στόχοι και οι παρεμβάσεις της φεμινιστικής πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής (Landrine, & Russo, 2010) σχετίζονται με τα ακόλουθα:

α. *Κριτική ανάπτυξη συνείδησης*, μέσα από τη χρήση της γνώσης που αποκτάται από την προσωπική ψυχική οδύνη, τις ιεραρχικές σχέσεις και το στιγματισμό, προκειμένου οι συμβουλευόμενοι να κατανοήσουν τις δυνάμεις που επενεργούν πάνω τους και να δραστηριοποιηθούν. Μέσα από την ανάπτυξη της συνείδησης οι αδύναμες ομάδες μπορούν να κατανοήσουν κατά πόσο οι ατομικές και ιδιωτικές τους δυσκολίες έχουν τις ρίζες τους σε ευρύτερες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις (Goodman, Liang, Helms, Latta, Sparks, & Weintraub, 2004).

β. *Εκτίμηση της κοινωνικής ταυτότητας* μέσα από την ανίχνευση, τον αυτοπροσδιορισμό και τη διευκρίνιση. Η έννοια της κοινωνικής ταυτότητας παραπέμπει στη σημασία της πολυδιάστατης ανάλυσης όλων των ταυτοτήτων που σχετίζονται με τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου. Η ανίχνευση αυτών των διαφορετικών ταυτοτήτων διευκολύνει την ανάπτυξη της συνείδησης και οδηγεί στην αυτογνωσία.

γ. *Ενδυνάμωση* μέσα από τη στήριξη των συμβουλευόμενων ώστε να δουν τον εαυτό τους ως ενεργούς υποστηρικτές του ίδιων αλλά και των άλλων. Αυτό επιτυγχάνεται με την αναγνώριση των δυνατοτήτων, των δεξιοτήτων και των ταλέντων των μειονεκτούντων ατόμων, το οποίο τους επιτρέπει να πιστέψουν στον εαυτό τους και να συνειδητοποιήσουν ότι είναι ικανά, δυνατά και αξια να βρίσκουν λύσεις στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Η ενδυνάμωση στοχεύει στην αναπλαισίωση των αντιδράσεων των ανίσχυρων ατόμων απέναντι στις δυσκολίες τους, έτσι ώστε να μην τις αντιμετωπίζουν ως παθολογία. «Δεν είναι όλα τα συμπτώματα νευρωτικές εκδηλώσεις. Η αντίδραση του ανθρώπου που πονά σε μια κακή κατάσταση είναι προσαρμοστική, όχι παθολογική» (Klein, 1976, σελ. 90).

Η φεμινιστική πολυπολιτισμική ενδυνάμωση τονίζει τρεις αλληλένδετες διαστάσεις: την προσωπική, τη διαπροσωπική και την κοινωνικοπολιτική (Morrow, & Hawkhurst, 1998)

6. Επίλογος

Έχει φτάσει πλέον η στιγμή για τη δημιουργία μιας συμμαχίας ανάμεσα στην πολυπολιτισμική και στη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση, προκειμένου να υπάρξει όχι μόνο ατομική αλλά και συλλογική θεραπεία και να δοθεί έμφαση σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης.

Σε αυτή την προσπάθεια πρέπει να λαμβάνονται υπόψη αρκετοί παράγοντες, έτσι ώστε να αποφασίζεται ποιος επαγγελματικός ρόλος ή ποια δραστηριότητα του συμβούλου είναι πιο κατάλληλη για τις ανάγκες των συμβουλευόμενων ατόμων. Θα πρέπει οι ειδικοί να λειτουργούν ως σύμβουλοι, ως ψυχοθεραπευτές, ως φορείς αλλαγής, ως συνήγοροι ή με άλλο ρόλο; Και τι θα πρέπει να γνωρίζουν προκειμένου να αποφασίσουν με ποιον τρόπο μπορούν να βοηθήσουν καλύτερα τους συμβουλευόμενους τους – την έδρα της αιτιολογίας του προβλήματος, το επίπεδο επιπολιτισμού τους ή τους στόχους της παρέμβασης; (Atkinson, Thompson, & Grant, 1993). Είναι ευνόητο ότι αρκετοί από αυτούς τους ρόλους απαιτούν από τους ειδικούς να γνωρίζουν και να δραστηριοποιούνται στην τοπική κοινωνία στην οποία ζουν οι βοηθούμενοι άνθρωποι της μειονοτικής ομάδας.

Το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη προϋποθέτει ότι οι συμβουλευτικοί ψυχολόγοι, πέρα από τις ικανότητες που απαιτεί ο πολυπολιτισμός, πρέπει να διαθέτουν και ικανότητες που θα τους επιτρέψουν να λειτουργήσουν ως φορείς κοινωνικής αλλαγής για τους συμβουλευόμενους τους. Ακριβέστερα, πρέπει να εξετάζουν με κριτική ματιά τα εμπόδια του κοινωνικού συστήματος που οδηγούν στην κοινωνική αδικία, και να ενεργοποιούνται προς την κατεύθυνση της άρσης αυτών των εμποδίων διαμορφώνοντας ανάλογα τη θεραπευτική τους προσέγγιση. Τέλος, είναι σημαντικό να λειτουργούν προληπτικά αν θέλουν να συμβάλουν στην κοινωνική αλλαγή. Αυτό σημαίνει μεγαλύτερη έμφαση στην πρόληψη, την ψυχοεκπαίδευση και την κοινοτική ψυχολογία μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικής δικαιοσύνης.

Βιβλιογραφία

- Atkinson, D. R., Thompson, C. E., & Grant, S. K. (1993). A three-dimensional model for counselling racial/ethnic minorities. *The Counselling Psychologist, 21*, 257-277.
- Cammaert, L. P., & Larsen, C. C. (1988). Feminist frameworks of psychotherapy. In M. Dutton-Douglas, & L. E. Walker (Eds.), *Feminist psychotherapies: Integration of therapeutic and feminist systems* (pp. 12-36). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Comas-Diaz, L., & Greene, B. (Eds.) (1994). *Women of color: Integrating ethnic and gender identities in psychotherapy*. New York: Guilford.
- Cooper, M., & McLeod, J. (2007). A pluralistic framework for counselling and psychotherapy: Implications for research. *Counselling and Psychotherapy Research, 7*(3), 135-143.
- Gannon, L. (1982). The role of power in psychotherapy. *Women & Therapy, 1*(2), 3-11.
- Gilbert, L. A. (1980). Feminist therapy. In A. M. Brodsky, & R. T. Hare-Mustin (Eds.), *Women and psychotherapy* (pp. 245-265). New York: Guilford.
- Goodman, L. A., Liang, B., Helms, J. E., Latta, R. E., Sparks, E., & Weintraub, S. R. (2004). Training counselling psychologists as social justice agents: Feminist and multicultural principles in action. *The Counselling Psychologist, 32*, 793-837.
- Helms, J. E., & Cook, D. A. (1999). *Using race and culture in counselling and psychotherapy: theory and process*. Boston: Allyn & Bacon.
- Ivey, A. E., Bradford Ivey, M., & Simek-Morgan, L. (1997). *Counselling and psychotherapy. A multicultural perspective* (4th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Klein, M. H. (1976). Feminist concepts of therapy outcome. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 13*, 89-95.
- Landrine, H., & Russo, N. F. (Eds.) (2010). *Handbook of diversity in feminist psychology*. New York: Springer Publ. Co.
- Laungani, P. (2004). Counselling and therapy in a multi-cultural setting. *Counselling Psychology Quarterly, 17*(2), 195-207.
- Leong, F. T. L., & Blustein, D. L. (2000). Toward a global vision of Counselling Psychology. *The Counselling Psychologist, 28*(5), 5-9.
- Μαλικιώση-Λοΐζου, Μ. (2010). Αρχές φεμινιστικής

- συμβουλευτικής. Στο Β. Δελγιάννη-Κουϊμπζή, Χ. Αθανασιάδου, & Α. Στογιαννίδου (Επιμ.), *Συμβουλευτική με την οπτική του φύλου* (σσ. 91-126).. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Marsella, A. J., & Pedersen, P. (2004). Internationalizing the Counselling Psychology Curriculum: Toward new values, competencies, and directions. *Counselling Psychology Quarterly*, 17(4), 413-423.
- Miller, D. (1999). *Principles of social justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Morrow, S. L., & Hawxhurst, D. M. (1998). Feminist therapy: Integrating political analysis in counselling and psychotherapy. *Women and Therapy*, 21(2), 37-50.
- Morrow, S. L., Hawxhurst, D. M., Montes de Vegas, A. Y., Abousleman, T. M., & Casta eda, C. L. (2006). Toward a radical feminist multicultural therapy. In R. L. Toporek, L. H. Gerstein, N. A. Fouad, G. Roushkar, & T. Israel (Eds.), *Handbook for social justice in Counselling Psychology. Leadership, vision and action* (pp. 231-247). London: Sage Publications.
- Nelson-Jones, R. (2009). *Βασικές δεξιότητες συμβουλευτικής. Ένα εγχειρίδιο για Βοηθούς* (μτφρ. Χ. Λυμπεροπούλου, & Γ. Μπακοπούλου. Επιστ. επιμ. Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου). Αθήνα: Πεδίο.
- Patterson, D., Darley, J., & Elliott, R. (1936). *Men, women and jobs*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Pedersen, P. (1990). The multicultural perspective as a forth force in psychology. *Journal of Mental Health Counselling*, 12, 93-95.
- Pedersen, P. (1991). Multiculturalism as a generic approach to counselling. *Journal of Counselling and Development*, 70, 3-14.
- Pieterse, A. L., Evans, S. A., Risner-Butner, A., Collins, N. M., & Mason, L. B. (2009). Multicultural competence and social justice training in Counselling Psychology and counsellor education: A review and analysis of a sample of multicultural course syllabi. *The Counselling Psychologist*, 37(1), 93-115.
- Ratts, M., D'Andrea, M., & Arrendodo, P. (2004). Social justice counselling: "Fifth force" in field. *Counselling Today*, 47, 28-30.
- Remer, P. (2008). Feminist therapy. In J. Frew, & M. D. Spiegler (Eds.), *Contemporary psychotherapies for a diverse world* (pp. 397-441). New York: Lahaska Press.
- Reynolds, A. L., & Constantine, M. G. (2004). Feminism and multiculturalism: Parallels and intersections. *Journal of Multicultural Counselling and Development*, 32 (Extra), 346-357.
- Rosewater, L. B. (1988). Feminist therapies with women. In M. Dutton-Douglas, & L. E. Walker (Eds.), *Feminist psychotherapies: Integration of therapeutic and feminist systems* (pp. 137-155). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Rosewater, L. B., & Walker, L. E. A. (1985) *Handbook of feminist therapy: Women's issues in psychotherapy*. New York: Springer.
- Russo, N. F., & Vaz, K. (2001). Addressing diversity in the decade of behavior: Focus on women of color. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 280-294.
- Schwarzbaum, S. E., & Jones Thomas, A. (2008) *Dimensions of multicultural counselling*. London: Sage.
- Sinacore-Guinn, A. L. (1995). The diagnostic window: Culture and gender sensitive diagnosis and training. *Counsellor Education and Supervision*, 35, 20-31.
- Speigh, S. L. & Vera, E. M. (2008). Social justice and counselling psychology: A challenge to the profession. In S. D. Brown, & R. W. Lent (Eds.), *Handbook of counselling psychology* (4th ed., pp. 54-67). NJ: John Wiley & Sons. Inc.
- Miller, J. B., & Stiver, I. P. (1997). *The healing connection: How women form relationships in therapy and life*. Boston: Beacon.
- Sue, D. W. (2001). Multidimensional facets of cultural competence. *The Counselling Psychologist*, 29, 790-821.
- Sue, D. W., Ivey, A. E., & Pedersen, P. B. (1996). *A theory of multicultural counselling and therapy*. New York: Brooks/Cole.
- Sue, D. W., & Torino, G. C. (2005). Racial-cultural competence: Awareness, knowledge and skills. In R. T. Carter (Ed.), *Handbook of racial-cultural psychology and counselling* (Vol. 2, pp. 3-18). Hoboken, NJ: Wiley.
- Sue, D. W., & Sue, D. (2008). *Counselling the culturally diverse. Theory and practice* (5th ed.). Hoboken, NJ: John Wiley.
- Tindall, C., Robinson, J., & Kagan, C. (2010). Feminist perspectives. In R. Woolfe, S. Strawbridge, B. Douglas, & W. Dryden (Eds.), *Handbook of Counselling Psychology* (3rd ed., pp. 213-234). London: Sage.

- Toporek, R. L., Gerstein, L. H., Fouad, N. A., Roysircar, G., & Israel, T. (Eds.) (2006). *Handbook for social justice in counselling psychology*. CA: Sage.
- Vera, E. M., & Speight, S. L. (2003). Multicultural competence, social justice, and counselling psychology: Expanding our roles. *The Counselling Psychologist, 31*(3), 253-272.
- Walker, M. (1990). *Women in therapy and counselling*. Milton Keynes: Open University Press.
- Warren, A. K. & Constantine, M. G. (2007). Social justice issues. In M. G. Constantine (Ed.), *Clinical practice with people of color* (pp. 231-242). New York: Teachers College Press.
- Whalen, M., Fowler-Lese, K., Barber, J. S., Williams, E. N., Judge, A. B., Nilsson, J. E., & Shibazaki, K. (2004). Counselling practice with feminist-multicultural perspectives. *Journal of Multicultural Counselling and Development, 32* (Extra), 379-389.
- Williams, E. N., & Barber, J. S. (2004). Power and responsibility in therapy: Integrating feminism and multiculturalism. *Journal of Multicultural Counselling and Development, 32* (Extra), 390-401.
- Worell, J., & Remer, P. (2003). *Feminist perspectives in therapy. Empowering diverse women*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Ψάλτη, Α. (2010). Διαπολιτισμική/πολυπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική: Λαμβάνοντας υπόψη τον παράγοντα φύλο. Στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Χ. Αθανασιάδου, & Α. Στογιαννίδου (Επιμ.), *Συμβουλευτική με την οπτική του φύλου* (σσ. 157-190). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

A feminist multicultural approach to counselling psychology

MARIA MALIKIOSI-LOIZOS¹

ABSTRACT

The feminist multicultural model has emerged from the feminist counselling approach. The feminist approach in counselling psychology, which was developed especially during the 1960's and 1970's, focused on individual solutions to human problems and did not place a great emphasis on other multicultural factors in therapy. By acknowledging the influence of multiculturalism on people's mental health, counselling psychology started to gradually pay more attention to the relationship between individuals and their environment and considered the cultural environment as a major influencing factor in the shaping of identity but also in the nature of problems faced. At the beginning, this multicultural dimension was included very often unevenly in the feminist therapy. Recently, we see an effort to integrate these two mainstreams towards the development of an integrated feminist multicultural therapeutic approach. This approach is based on the realization that, although in traditional therapies the emphasis has been intrapsychic and the main assumption was that man is responsible for his condition, more recent developments in the field of therapy acknowledge that people do not always have the same opportunities and cannot always be totally responsible for the adversities they face because any kind of oppression often reduces their power and limits their access to choices. This article presents the development of the model, the theoretical mainstreams, the principles and trends that reinforce this development and its impact on the therapeutic approach.

Keywords: Feminist multicultural counselling, Social justice, Counselling competence.

1. *Address:* Professor of Counselling Psychology, Department of Early Childhood Education, University of Athens, 13a Navarinou street, 106 80 Athens. E-mail: mmalik@ecd.uoa.gr